

Phronèsis

VAKBLAD VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

NUMMER 17 - MAART 2023 - JAARGANG 5 | € 6,00

“Iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast filosoof worden”

Interview met Anne-Marie Buis, programmanager *Dialogo & Ethiek*

Niet de mens centraal, maar het ecosysteem

ABN AMRO wil de belangen van toekomstige generaties zwaarder mee laten wegen in de besluitvorming

Filosofie in het umbo: een *no-brainer*?

Terugblik op het HTF-symposium ‘Denken voor Doeners’

Inhoud

5

18

30

Artikelen

5 "Iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast filosoof worden"

Interview met *Anne-Marie Buis*
Door: *Ivana Ivković*

11 Filosofie in het vmbo: een no-brainer?

Door: *Paul Teule*

18 Lectoraat Burgerschap Hogeschool van Amsterdam
Door: *Wilma Mulder*

23 Niet de mens centraal, maar het ecosysteem
Door: *Julia van Boven*

32 *Aanstormend talent*
Geen Liefde Zonder Erkenning
Door: *Martijn Janssen*

37 *Methoden en technieken in de Toegepaste Filosofie*
Abstract en concreet
Door: *Jos Kessels*

Terugkerende rubrieken

4 Voor u gespot

15 Media

26 Uit de Mediakast

28 Boekenplank

30 Denkertje

31 Column

34 Agenda

35 Nieuws uit de HTF

Colofon

Vakblad voor toegepaste filosofie

REDACTIE

Noor Berger
Henna Doornekamp
Tobias Osterhaus
Martin Slagter (hoofdredacteur a.i.)
Isa Wissink (redactiesecretaris)
Thierry Orth
(beheerder en moderator website)

EINDREDACTIE

Martin Slagter
Henna Doornekamp

DRUKPROEFCORRECTIE

Sabine Ticheloven

REDACTIEADRES EN CONTACTGEGEVENS

Akelei 2, 4007 TA Tiel
Email: contact@phronesismagazine.nl
Telefoon: 06-43438008 (Martin Slagter)

UITGAVE

Phronèsis is een uitgave van de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) en verschijnt drie keer per jaar.

DIRECTIE

Directie van de HTF

VORMGEVING EN DRUKWERK

Practicum Print Management BV, Soest

AUTEURS NUMMER 17

Julia van Boven, Daniël Doodkorte, Henna Doornekamp, Ivana Ivković, Martijn Janssen, Jos Kessels, Wilma Mulder, Arend Steunenbergh, Paul Teule, Isa Wissink

FOTO OMSLAG

Daniel Lon

ABONNEMENTEN

Een jaarabonnement op Phronèsis (drie nummers) kost 15 euro per jaar. Losse nummers kosten 6 euro. Een abonnement aanvragen kan via contact@phronesismagazine.nl.

ARTIKELLEN

Wilt u een artikel schrijven voor Phronèsis? Of reageren op een artikel? De redactie ziet uw ideeën, reacties en brieven graag tegemoet. U kunt deze sturen naar redactie@phronesismagazine.nl

ADVERTENTIES

Wilt u adverteren in Phronèsis? Stuur dan een mail naar contact@phronesismagazine.nl

WEBSITE

www.phronesismagazine.nl

DISCLAIMER

Phronèsis heeft geprobeerd voor deze publicatie alle rechthebbenden van de foto's te achterhalen. Mocht u desondanks foto's tegenkomen, waarvan u rechthebbende bent en u heeft geen toestemming gegeven voor de publicatie ervan, neemt u dan contact op via redactie@phronesismagazine.nl

Voorwoord

In *Phronèsis* zijn we voortdurend op zoek naar aansprekende voorbeelden van toegepaste filosofie in een professionele context. Vaak doen we dat in de vorm van een interview met een toegepast filosoof over zijn of haar werk, maar ook door aandacht te besteden aan ontwikkelingen van filosofie in het onderwijs en de invulling van het sinds 1 augustus 2022 verplichte burgerschapsonderwijs.

Wat dit laatste betreft: Wilma Mulder woonde in dit verband de lectorale rede van Hessel Nieuwelink bij, lector Burgerschap aan de Hogeschool van Amsterdam en bezocht het symposium dat op de rede volgde. Volgens Nieuwelink is voor goed burgerschapsonderwijs grote behoefte aan 'dikke leraren': leraren die zowel pedagogisch, didactisch als vakinhoudelijk gedegen zijn opgeleid en stevig in hun schoenen staan.

Het coverartikel bestaat uit een uitgebreid interview met oud-HTF-student Anne-Marie Buis, die als toegepast filosoof werkzaam is bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Buis is manager van het programma *Dialog & Ethiek* van de Rijksoverheid. In 2018 studeerde ze, in de eerste studentenlichting

van de HTF, af met een scriptie over de rol van vertrouwen bij de overheid. Haar huidige werk draait om het herstel van vertrouwen in en binnen de overheid. "Iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast filosoof worden," aldus Buis.

Verder in dit nummer: een terugblik op het succesvolle HTF-symposium 'Denken voor doe-ners', een artikel over het thema 'duurzaamheid' bij ABN AMRO en een bijdrage van redacteur Henna Doornekamp over verschillende soorten schaamte: "vliegschaamte, vleesschaamte, zuivelschaamte, lang-douchenschaamte." De rubriek *Technè* wordt ditmaal gevuld door Jos Kessels, die de techniek van de socratische gespreksvoering uit de doeken doet: "Het gaat erom vanuit onze oordelen over concrete ervaringen terug te denken naar de vooronderstellingen die we hanteren."

Via de website van *Phronèsis* kunt u alle artikelen ook online lezen en er desgewenst op reageren. Ga hiervoor naar: www.phronesismagazine.nl.

Martin Slagter, hoofdredacteur

Martin Slagter

Martin Slagter (1953) studeerde Nederlands en filosofie, en is als docent verbonden geweest aan verschillende scholen en opleidingen. Hij is oprichter en algemeen-directeur van de HTF, en is hier werkzaam als docent Taalvaardigheid en Taalfilosofie.

Voor u gespot

De zee klotst voort

Een kleine filosofie van de zee van Laurence Devillairs is een klein, eenvoudig boekje bestaande uit 24 losse hoofdstukken over de zee. Zeeën maken al duizenden jaren ingewikkelde en tegenstrijdige emoties in ons los - angst, bescheidenheid, ontzag. Ook zetten ze aan tot filosofische gedachten die in dit werk verzameld zijn. Het boek is uit het Frans vertaald door Joris Vermeulen. "De zee, de Zee klotst voort in eindeloze deining," dichtte Willem Kloos aan het eind van de 19e eeuw.

Museum van de Geest - Haarlem

Sinds 2005 is dit voormalige 'dohuis' omgetoverd in een museum dat zich volledig focust op de menselijke geest. Het monumentale pand huisvestte vroeger mensen die 'krankzinnig' waren verklaard, een term die tegenwoordig een zware lading heeft. Daarom richt het museum zich nu op het verhelderen van stigma's rond mentaal welzijn. In 2022 werd het Museum van de Geest verkozen tot *European Museum of the Year*, uit een selectie van 60 Europese musea.

Culturele veldslagen

Filosofische en historische duiding van de heetste hangijzers van onze tijd

In de culture wars bestoken partijen elkaars culturele stellingen met claims en verwijten over identiteit, zelfbegrip en sociale tegenstellingen. Cultuurmarxisten, social justice warriors, alt righters, populisten en woke-activisten strijden in kwesties als Black Lives Matter en #MeToo over voorrechten en achterstelling - soms met ironie, soms verbitterd, maar altijd vanuit de vaste overtuiging van een gelijk dat is verbonden met de eigen identiteit. Juist in die stellige overtuiging lijken links en rechts op elkaar, net als in hun afkeer van hun gezamenlijke vijanden: het liberale denken, de burgerlijke normaliteit en het kapitalisme.

In *Culturele veldslagen* schetst Gijs van Oenen de filosofische en historische achtergronden van de culture wars. Hij laat zien dat deze enerzijds voortvloeien uit vernieuwende ideeën binnen het marxisme over het belang van cultuur en anderzijds worden aangedreven door radicale inzichten uit de Franse filosofie over taal, waanzin en seksualiteit. Deze inzichten, van met name Derrida en Foucault, hebben in de afgelopen halve eeuw ingrijpende gevolgen gehad voor ons denken en handelen in kwesties als multiculturalisme, etniciteit, zwart bewustzijn, postkolonialisme, gender, seksualiteit en heteronormativiteit.

Gijs van Oenen

**CULTURELE
VELDSLAGEN**
Filosofie van de culture wars

Boom

“Iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast filosoof worden”

Interview met Anne-Marie Buis, programmanager *Dialogo & Ethiek*

Door: Ivana Ivković

“Ethiek zit niet alleen in je hoofd, het is ook een houding, het is iets dat je belichaamt,” zegt Anne-Marie Buis, manager van het programma *Dialogo & Ethiek* van de Rijksoverheid. In 2018 studeerde Buis af bij de HTF, in de eerste studentenlichting, met een scriptie over de rol van vertrouwen bij de overheid. Haar huidige werk draait in een zekere zin om het herstel van vertrouwen in en binnen de overheid. Sinds de toeslagenaffaire heeft dat vertrouwen een flinke knauw opgelopen – ethiek bleek ver te zoeken. Maar al vaker bleek dat morele afwegingen het onderspit delven in beleid. Ze raken ondergesneeuwd door politieke druk, door de doelen die behaald moeten worden; ze sneuvelen onder de tijdsdruk, of zijn simpelweg niet voldoende in het vizier.

Het programma *Dialogo & Ethiek* zou daar verandering in moeten brengen. “Als je het in één zin zou willen omschrijven, werken we aan een open en veilige gesprekscultuur bij de Rijksoverheid,” zegt Buis. “Ethische reflectie begint bij de ontwikkeling van het vakmanschap van de ambtenaren. Want ambtenaren zijn uiteindelijk degenen die het bestuurlijke handwerk doen. Zij schrijven het beleid, de nota's, de Kamerbrieven. Zij adviseren de ministers en ondersteunen de Kamerleden. Ambtenaren moeten een sterk ontwikkeld ethisch besef hebben, morele afwegingen kunnen maken, maar ook politieke hitte kunnen doorstaan: weerwoord kunnen bieden waar nodig.”

Kunnen ambtenaren dat dan niet?

“Het vak van ambtenaar is een heel bijzonder vak dat, naast inhoudelijke kennis, ook specifieke kennis en

vaardigheden over het werken binnen de rechtsstaat vereist. Rijksambtenaren die van de universiteit komen en bijvoorbeeld bestuurskunde of rechten hebben gestudeerd, krijgen tijdens hun studie niet mee wat het betekent om rijksambtenaar te zijn en te werken ten dienste van het algemeen belang; welke speciale verplichtingen en rechten daaraan zijn verbonden. Het is daarom belangrijk om het ambtelijk vakmanschap te versterken. Daarnaast zijn er verschillende maatschappelijke en bestuurlijke ontwikkelingen, waardoor de rol van de ambtenaren, en van de overheid zelf, ingrijpend verandert. Er wordt gestreefd naar meer participatie bij beleidsvorming. Maatschappelijke opgaven staan centraal en van daaruit wordt gekeken wie de stakeholders zijn en wat er nodig is. Daarop aansluitend ontwikkelen we dan een passend beleid of beleidsproces.

Dit is een drastische omdraaiing van hoe het er vroeger aan toe ging: het beleid bedenken en uitrollen over de rest van de maatschappij. Het vraagt om een andere aanpak. Maar de overheid is nog steeds heel hiërarchisch georganiseerd, in kokers en kolommen. Deze zoektocht naar een nieuwe rol en een nieuwe manier van werken over de hiërarchische grenzen heen, vraagt ook om de nodige ethische oriëntatie. Het toeslagenschandaal is wel de directe aanleiding geweest om het programma *Dialogo & Ethiek* op te zetten, maar er zijn veel ontwikkelingen die op de achtergrond spelen en vele gepondeerde redenen waarom meer reflectie en bezinning op de eigen rol noodzakelijk zijn geworden."

**"HET IDEE IS DAT
AMBTENAREN ZELF GAAN
WERKEN AAN MORELE
LENIGHEID, MORELE
OORDEELSVORMING EN
PRAKTISCHE WIJSHEID."**

Wat wordt er concreet gedaan om die ethische reflectie op gang te krijgen?
"Er zijn zo'n 135.000 ambtenaren in Nederland en ons programma heeft een looptijd van vijf jaar. Het is een onmogelijke opgave om ze in die tijd allemaal te bereiken! Wij proberen een motor te bouwen, een infrastructuur te ontwikkelen, waardoor de beweging die in gang is gezet, kan blijven doorgaan. Voor dit soort grote veranderingen heb je een lange adem nodig. Je moet volhardend en consistent zijn. Er moet veel gebeuren binnen de overheid, maar ook daarbuiten: op scholen, in het onderwijs, in het beroepenveld. Concreet willen we een pool van 1000 gespreksleiders opleiden binnen de Rijksoverheid - je zou ze praktisch filosofen

kunnen noemen. Dat zijn de mensen die we nodig hebben: mensen die onderzoekende gesprekken kunnen begeleiden en die mensen kunnen opleiden om die gesprekken verder op gang te houden."

Wat voor gesprekken worden er gevoerd?
"Die gesprekken zijn ingebed in de werkpraktijk. Wij gaan geen ethische theorieën doceren, maar introduceren een ander soort gesprek: een dialoog waarbij je je oordeel opschort en in staat bent om naar anderen te luisteren. Een onderzoekend gesprek zonder elkaar proberen te overtuigen. Dat is een heel andere manier van met elkaar spreken dan we gewend zijn. Als je dat verbindt aan werkpraktijken waarin de ethische reflectie ontbreekt, spreekt dat wel aan. Wij zijn nog aan het onderzoeken welke vorm daar het beste bij past - een Socratisch gesprek of een moreel beraad. Dat kan per situatie verschillen. Maar het gesprek blijft met de voeten in de klei van de werkpraktijk staan. Uiteindelijk is het idee dat ambtenaren zelf gaan werken aan morele lenigheid, morele oordeelsvorming en praktische wijsheid. De hoop is dat zij zich deze manier van spreken en denken zo eigen maken, dat het een gewoonte wordt. Ethische reflectie moet je ergens binnen het werk organiseren, maar ik ben inmiddels helemaal doordrongen van het besef dat je de ethiek niet kunt uitbesteden. Ambtenaren moeten ethische vragen zelf onderzoeken en met anderen bespreken. Dus iedere rijksambtenaar moet een beetje toegepast of praktisch filosoof worden!"

**"VAN DE AMBTENAAR
WERD NIET VERWACHT
DAT HIJ VEEL NADACHT
OVER WAT HET GOEDE IS
OM TE DOEN."**

Anne-Marie
Buis

© FOTO: KBRETT JORDAN

Hoe wordt er op die gesprekken gereageerd?

"Wij merken, als we een eerste gesprek begeleiden - en zo'n gesprek duurt minimaal een uur - dat mensen er soms erg moe van worden. Als je dat helemaal niet gewend bent, dan is het een hele inspanning, omdat je iets anders doet dan wat je normaal doet. Je laat iets werken wat normaal niet werkt, of in ieder geval niet zo bewust. En dan merk je, als je dat meerdere keren doet, dat het makkelijker gaat. Je traint jezelf daarin. De bedoeling is dat deze manier van gesprekken voeren een tweede natuur wordt. Daarnaast lopen veel ambtenaren rond met morele vragen, twijfel of zelfs morele pijn. Maar ze kunnen daar lang niet altijd zelf taal aan geven, laat staan bespreken in het team. Wij proberen ook latente vragen los te krijgen met voorbeelden, verhalen, artikelen, lezingen, webinars, voorbeelden van *good practices*, enzovoort. Je kan niet simpelweg vragen: tegen welke morele vragen loop je aan? Verhalen zijn belangrijk om inzichten over te brengen en ontwikkelingen te duiden."

Hoe komt het dat die ethische reflectie zoek is geraakt?

"Misschien is die reflectie nooit vanzelfsprekend geweest. Max Weber zei het al: "De moraal van de ambtenaar is gelegen in het uitschakelen van zijn moraal." Van de ambtenaar werd niet verwacht dat hij veel nadacht over wat het goede is om te doen. Het goede lag immers al besloten in de gehanteerde

regels en procedures. Regelgetrouwheid, voorspelbaarheid, loyaliteit en neutraliteit waren belangrijke traditionele waarden voor ambtenaren. Sinds de jaren tachtig, met New Public Management, is het overheidshandelen gedomineerd door efficiency en effectiviteit. De laatste jaren is de politieke druk op de ambtenaren toegenomen en ook de tijdsdruk.

Ambtenaren hebben het ontzettend druk, onder andere met het beantwoorden van Kamervragen. Ook moeten ze zich voortdurend verantwoorden. Er bestaat een sterke neiging om de bewindspersonen uit de wind te houden. Eigenlijk moet je tegen die druk en de drukte ingaan, als je plaats wilt maken voor ethische reflectie. Je moet de tijd als het ware stilzetten."

Roeit u met dit programma tegen de stroom in?

"Niet helemaal. Wat wij doen, is eerder het ontbrekende stukje van de puzzel aanreiken. Er bestaan ontzettend veel verschillende organisatie-, ontwikkel- en cultuurtrajecten, maar de inbedding van ethische reflectie in de werkpraktijk is telkens het essentiële element dat nog ontbreekt. Bij diversiteit en inclusie gaat het er uiteindelijk ook om, dat je alle stemmen kunt horen en alle verschillende perspectieven op tafel kunt leggen. De aandacht voor het belang van ethische reflectie groeit. Er zijn meerdere dialoog- en ethiek-bewegingen aan het ontstaan. Ook ambtelijk vakmanschap is een belangrijk thema aan het worden. Zo is er is een rijksbrede gids 'Ambtelijk vakmanschap' ontwikkeld, waarin leidende principes en waarden zijn omschreven. Onlangs verscheen een bundel van Thijs Janssen, filosoof en bestuurskundige, getiteld *Het recht op ambtelijk vakmanschap*. Janssen pleit ervoor om het vak van ambtenaar nieuw leven in te blazen. Ook wordt er scholing ontwikkeld voor het vak van ambtenaar. Dit zijn allemaal belangrijke ontwikkelingen."

Hoe speelt u op die ontwikkelingen in?
"Wij proberen ons met verschillende mensen en organisaties in dit veld te verbinden. Zo zijn we een partnerschap aangegaan met het lectorennetwerk 'Behoorlijk bestuur en integriteit'. In ons programma werken we ook samen met Sandra Palmen. Zij is juriste en als rijksambtenaar heeft ze in een vroeg stadium het bestuur geprobeerd te waarschuwen voor de misstanden rond de toeslagen. Dat werd toen niet gehoord. Haar missie is nu om de rechtstatelijke rol van de overheid bespreekbaar te maken. Wat betekent het voor je dagelijks werk als ambtenaar om te werken met de grondwet in de hand? Eigenlijk vinden er nu kleine revoluties plaats, of althans, pogingen daartoe."

**"DE HTF WAS TOEN NET
OPGERICHT EN NOG NIET
EENS GEACCREDITEERD,
MAAR IK BESLOOT OM DAT
AVONTUUR AAN TE GAAN."**

Bent u hoopvol dat deze ontwikkelingen tot een blijvende verandering leiden?
"Maatschappelijk gezien leven we in een moeilijke tijd waarin de crises zich opstapelen. Deze crises zijn ontstaan in de afgelopen tijd van sociale en morele leegte. We lopen tegen de grenzen aan van de principes waar we ons lange tijd door hebben laten leiden. Langzaam ontstaat het besef dat het anders moet. Ook bij de overheid. In die zin hebben we het tij mee met ons programma. Nu nog de lange adem en de volharding."

Wat is voor u persoonlijk de grootste uitdaging binnen dit programma?
"Na een jaar begin ik steeds beter te begrijpen wat er allemaal voor nodig

© FOTO: IDIMA PECHURIN

is om de ethische reflectie binnen een organisatie van de grond te krijgen. Voor de gespreksleiders die we opleiden, is het niet zozeer belangrijk dat ze zelf morele afwegingen kunnen maken, maar dat ze anderen in staat stellen om dat te doen. Ze moeten ervoor zorgen dat de praktische wijsheid in die groepen wordt aangewakkerd. Dat is moeilijk, want het is niet slechts een methode die je leert, je moet ook heel wat in huis hebben: bepaalde kunde en kennis. Ook zelfkennis. Je moet goed begrijpen wat er in zo'n gesprek gebeurt. Mijn eigen achtergrond is de consultancy. Ik heb jarenlang gewerkt als adviseur voor de overheid. Naast filosofische kennis heb ik ook veel kennis over hoe de overheid werkt: over bestuurlijke processen en de bedrijfsvoering. Die kennis heb ik ook hard nodig, want mijn taak is het om te kijken wat er op het organisatieniveau moet gebeuren, zodat die ethische reflectie op gang komt."

Hoe bent u tot het besluit gekomen om toegepaste filosofie te gaan studeren?

"Dat was een tamelijk impulsief besluit. Binnen mijn werk als rijksconsultant volgde ik regelmatig trainingen en leergangen. Ik zou een leergang over programmamanagement volgen - al mijn collega's gingen dat doen. Ik keek naar de reader en dacht: ik ga dit nooit doen! Die leergang was helemaal gebaseerd op het idee dat je alles kan beheersen en sturen met cijfers, dat je doelen kunt vastzetten

© FOTO: MICHAEL FOUSERT

en in stappen op kunt knippen. Ik dacht: ik word hier geen steek wijzer van. Ik was altijd al geïnteresseerd in filosofie. Bij ons thuis lezen wij filosofische boeken en praten we over filosofische thema's. De HTF was toen net opgericht en nog niet eens geaccrediteerd, maar ik besloot om dat avontuur aan te gaan, in plaats van zo'n training. Zo is het gegaan."

Heeft u toen voorzien dat u zou gaan doen wat u nu doet?

"Helemaal niet! Ik had ook geen beeld voor ogen van wat ik precies wilde doen. Ik wilde vooral mezelf ontwikkelen. Maar als ik nu de verslagen van de personeelsgesprekken uit die tijd herlees waarin mij werd gevraagd waar mijn ambitie ligt, dan merk ik dat ik jaren terug al zei: toegepaste filosofie, daar zou ik iets mee willen doen. En zo kwam dit programma *Dialog & Ethiek* op mijn pad. Zonder mijn studie aan de HTF was dat nooit gebeurd. Het zat er bij mij van nature in om zaken van verschillende kanten te bekijken. Ik heb altijd de neiging gehad om ergens omheen te lopen en verschillende invalshoeken te

onderzoeken. Filosofie heeft mij geholpen om die neiging te expliciteren, om daar een taal aan te geven en te benoemen wat ik doe. Ik leerde om te zien waar de ethische, filosofische vragen liggen en om deze te verbinden met mijn werk. En als je in staat bent om zo te kijken en je zo uit te spreken, wordt dat zeer gewaardeerd, merk ik."

Ivana Ivkovic

Ivana Ivkovic is de eigenaar van NoWishfulThinking, en heeft gewerkt aan de Katholieke Universiteit Brussel en de Universiteit van Tilburg. Momenteel bereidt ze een dissertatie voor op het gebied van politieke filosofie.

Filosofie in het vmbo: een *no-brainer*?

Door: Paul Teule

Filosofie vergroot de kansenongelijkheid. Ja, u leest het goed. Vandaag de dag is filosofie voorbehouden aan een kleine groep vwo'ers en havisten, die er op de middelbare school en later in het hbo of wo mee in aanraking komen. Op een derde van alle vwo-scholen en 15 procent van alle havoscholen wordt het vak filosofie gegeven. In het vmbo kom je het vak daarentegen slechts incidenteel tegen, net zomin als in het mbo, waar vmbo'ers naar doorstromen. Bijna 99 procent van al het overheidsgeld dat naar het bekostigde filosofieonderwijs gaat, komt terecht bij de groep die reeds is voorgesorteerd voor het hoger onderwijs en daardoor meer kansen krijgt. Zo reproduceert, om maar eens een deftig woord te gebruiken, een kleine geprivilegieerde bovenlaag zichzelf.

Dat is simpelweg niet eerlijk. Het is bekend dat we in het Nederlandse schoolsysteem veel te vroeg selecteren. Een goede vmbo-t-leerling, die mogelijk ondergeadviseerd is, kan zeker zo goed zijn in taal en filosofie als een zwakke vwo'er die een te hoog advies heeft ontvangen. Maar het is ook niet eerlijk, omdat filosofie - en dan met name het *filosoferen*: het samen onderzoeken van meningen en denkbeelden - juist ook voor vmbo'ers zo belangrijk is. Alle (jonge) mensen zitten met levensvragen, worstelen met hun identiteit, en met hun plek in de maatschappij. Filosofie geeft hun meer zelfvertrouwen en mentale weerbaarheid.

GEEN BREINBREKER VOOR INTELLECTUELEN

Bovendien spelen in tal van praktisch georiënteerde beroepen filosofische vragen. Pedagoog en beleidsadviseur Geertje Hulzebos stelde onlangs in een opiniestuk dat nergens het belang van filosofie zo groot is als in het vmbo, omdat het helpt bij zowel de persoonsvorming als bij de ontwikkeling van vakmanschap. Ze spreekt uit eigen ervaring: na een mbo-opleiding als activiteitenbegeleider

ging ze aan de slag in een verzorgingstehuis, waar van haar werd verwacht dat zij als 17-jarige op een empathische en integere wijze haar cliënten zou leren de regie over hun leven te nemen. Enige kennis van filosofie zou daarbij zeer van pas gekomen zijn, stelt ze achteraf. Wat betekent het om een goed mens te zijn? Wat betekent het om een goed *vakmens* te zijn?

Het hardnekkige misverstand dat filosofie niet praktisch zou zijn en niet nodig voor mensen die 'met hun handen' willen werken, moet de wereld uit.

Al die tienduizenden verpleegkundigen en pedagogisch medewerkers, maar ook al die politieagenten en militairen - allemaal mbo-opgeleid - zijn dagelijks bezig met maatschappelijke problemen, geluk en ongeluk, met ziekte, leven en dood. Bij al deze problemen komen allerlei praktisch-filosofische competenties kijken, zoals luisteren, doorvragen, argumenteren en normeren. Het hardnekkige misverstand dat filosofie niet praktisch zou zijn en niet nodig voor mensen die 'met hun handen' willen werken, moet de wereld uit. Coen Simon, filosoof en hoofdredacteur van *Filosofie Magazine*, verwoordde het goed in een pleidooi in het NRC: "Net als vmbo praktijkgericht onderwijs is en geen onderwijs voor 'laagopgeleiden', zo is filosoferen geen breinbreker voor intellectuelen, maar een handeling die iedereen dagelijks verricht."

PERSPECTIVISCHE LENIGHEID EN EMPATHIE

De roep om meer filosofieonderwijs in het gehele voortgezet onderwijs is zo logisch als wat. Daar komt de nieuwe burgerschapsopdracht voor het gehele onderwijs bij: alle scholen zijn sinds 1 augustus 2022 wettelijk verplicht leerlingen vertrouwd te maken met de basiswaarden van onze

democratische rechtsstaat. Alle leerlingen dienen competenties aan te leren die hen in staat stellen - gegeven alle verschillen die er zijn - constructief deel te nemen aan onze pluriforme samenleving. Scholen moeten dus, zo mag je dan toch wel concluderen, filosofie aanbieden. Alleen met behulp van filosofie leer je grondig na te denken over waarden, en ontwikkel je - door je eigen leefwereld en denkbeelden kritisch te bekijken - perspectivische lenigheid en empathie. In de filosofie leer je gespreksvaardigheden die je nodig hebt om vreedzaam en constructief met anderen conflicten op te lossen.

Of kijk naar de bekende 21ste-eeuwse vaardigheden waar scholen aandacht aan moeten besteden: van sociale en culturele vaardigheden en mediawijsheid tot kritisch denken en zelfregulering. "Bij kritisch denken," zo lezen we op de website van de curriculumontwikkelaars van het SLO, "gaat het om het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde afwegingen, oordelen en beslissingen. Hiervoor zijn denkvaardigheden noodzakelijk, maar ook houdingsaspecten, reflectie en zelfregulerend vermogen." Filosofie dus - alleen noemen we het (nog) niet zo.

Je moet de nodige didactische en pedagogische vaardigheden in huis hebben om een klas eigenwijze vmbo'ers te kunnen sturen.

DOORPAKKEN

Het buitenland biedt vele voorbeelden van good practice. In 2017 voerde Wallonië filosofie in als verplicht vak, als onderdeel van het *Cours de philosophie et citoyenneté*, lopend van de basisschool tot het eind van de middelbare school. Hiermee probeert de Waalse overheid leerlingen weerbaarder te maken tegen misinformatie, radicalisering en polarisering. Door filosofie zouden leerlingen, aldus de verantwoordelijk minister, “verder leren denken dan 140 tekens”. Maar ook in Frankrijk en Duitsland wordt filosofie al langer

gezien als een belangrijk vak om leerlingen te ondersteunen bij de ontwikkeling van kritisch denken, redeneren en constructieve gespreksvaardigheden, al speelt de filosofische traditie daar ook een belangrijke rol.

Tijdens het goedbezochte symposium ‘Denken voor Doeners - Filosofie op het vmbo’, dat de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) zaterdag 12 november 2022 jl. organiseerde, werd duidelijk hoeveel gemotiveerde leraren, didactici, studenten en beleidsadviseurs filosofie op het vmbo een warm hart toedragen. En hoeveel mooie werkvormen er al bestaan. Bezoekers van het symposium richtten spontaan een *community* op om deze nieuwe energie vast te houden, en om werkvormen en lesmateriaal te delen. Her en der zijn er ook plannen in de maak om voor het vmbo een goede leerlijn filosofie te ontwikkelen en filosofie misschien wel als ‘officieel vak’ in te voeren, zoals dat nog niet zo heel lang geleden (eind jaren 90) in de havo en het vwo is gebeurd. Er ligt al veel materiaal, zoals een voorbeeldplan van het SLO. Maar het is zaak om door te pakken.

EIGENWIJZE VMBO'ERS

De ontwikkeling en acceptatie van het vak filosofie in het vmbo zal, zeker als de link met het (al geaccepteerde) burgerschapsonderwijs slim wordt ingezet, misschien niet het grootste obstakel zijn. De vraag of er genoeg goed opgeleide docenten zijn om het vak te geven, is waarschijnlijk prangender. De meeste filosofiedocenten - zo bleek tijdens het HTF-symposium - zijn het erover eens dat je een gedegen opleiding moet hebben gehad om het vak filosofie te geven, bij voorkeur een bachelor- of masteropleiding filosofie. Ook als je de naam Kant of Nietzsche in je onderwijs nooit laat vallen, helpt het om de kleine 'kantiaantjes' of 'nietzscheaantjes' in je klas te herkennen en hun opmerkingen te kunnen plaatsen. En verder moet je de nodige didactische en pedagogische vaardigheden in huis hebben om een klas eigenwijze vmbo'ers te kunnen sturen. Als (eerstegraads) filosofiedocent in de bovenbouw van het havo of vwo kun je dat niet zomaar. Maar laten we vooral ergens beginnen!

LINKS

'Niet denken maar doen: filosofie voor het volk'
NRC 22-11-2022

<https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/16/niet-denken-maar-doen-filosofie-voor-het-volk-a4148425>

'Ook vmbo'ers willen weten wat het betekent om een goed (vak)mens te zijn'
Het Parool 22-12-2022

https://www.parool.nl/columns-opinie/opinie-ook-vmbo-ers-willen-weten-wat-het-betekent-om-een-goed-vak-mens-te-zijn~bc2a463a/?utm_source=link&utm_medium=app&utm_campaign=shared%20content&utm_content=free

Noot

Voor dit artikel is ook dankbaar gebruik gemaakt van de bevindingen van een groep masterstudenten Wijsbegeerte aan de UvA, die in opdracht van de HTF en onder begeleiding van publieksfilosoof Daan Roovers, de haalbaarheid van filosofie op het vmbo hebben onderzocht. Deze studenten waren: Doortje Kok, Emma Deckers, Cato Benschop en Leon Hoogendijk.

Leefschaamte

Door: Henna Doornekamp

We leven in een tijd vol chaos, ingewikkelde vraagstukken en onzekerheid. Terwijl we juist behoefte hebben aan betekenis en samenhang. Narratieven kunnen helpen dit probleem op te lossen. We maken verhalen om complexe, onverwachte of emotionele gebeurtenissen betekenis te geven. Het helpt ons duiding te geven en te reflecteren op onszelf binnen de complexiteit van het leven. Het maken van onderstaand verhaal heeft voor mij louterend gewerkt. Ik kan alleen maar hopen dat hetzelfde voor de lezer geldt.

Diep achter mijn sjaal weggedoken, fiets ik door mistige weilanden naar mijn werk. Ik kan amper over het randje van mijn sjaal heen kijken, maar meer wil ik ook niet zien. Ik wil me verstoppen en zeker geen goedemorgen hoeven zeggen, mocht iemand de vaste route naar m'n werk kruisen. Ik zou ook moeten liegen, want ik vind het geen goede morgen. De zon is nog maar net op en ook zij lijkt weggedoken achter een sjaal, één van dichte mist. Ik vraag me af of zij, net als ik, geen zin heeft in de wereld, in mensen, in te moeten stralen, terwijl ze daarvoor niet in de stemming is. Ik fiets naar m'n werk met een gekwelde geest, omdat ik steeds vaker het gevoel heb dat, wat ik ook doe voor het klimaat, het niet genoeg is. Wat voor verschil kan ik als individu nou maken? Ik dreig te veranderen in een cynisch mens...

Vliedschaamte, vleesschaamte, zuivelschaamte, lang-douchen-schaamte, ga zo maar door. Met alle schaamtes bij elkaar opgeteld, kan ik onderhand wel spreken van leefschaamte. Al vraag ik me af of het schaamte is of schuld wat ik voel. Schaamte lijkt meer te gaan over wat anderen over me zullen denken, terwijl schuld meer mijn eigen bewustzijn is, dat me vertelt dat ik mijn morele kompas niet volg. Misschien is het beide. Vingertjes lijken vanuit alle windrichtingen naar me te wijzen dat ik niet verantwoord genoeg

bezig ben en het zeurende stemmetje in mijn binnenste zegt me regelmatig dat wat ik doe nooit voldoende strookt met mijn morele kompas. Ik eet geen vlees, probeer zo weinig mogelijk zuivelproducten te gebruiken, scheid mijn afval, maar het lijkt nooit goed genoeg. Een gevoel van schaamte en schuld blijft...en knaagt. *Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa...*

"HET HANDELEN IN
COMPLEXE CRISES SORTEERT
OP COMPLEXE WIJZE EFFECT."

Illusie van machteloosheid

Thuis valt mijn oog op de trap. Er liggen daar twee stapels boeken. De ene stapel bestaat uit de ongelezen exemplaren. Ze hebben de ondankbare taak om stof te verzamelen door het tijdgebrek aan mijn kant. Het andere stapeltje is fortuinlijker. Zij liggen weliswaar ook stof te vangen, maar zijn in ieder geval al gelezen en liggen hier nu als naslagwerken op een rare, maar centrale plek in het huis. Boven op deze stapel ligt het boek *Omarm de Chaos* van Jan Rotmans, hoogleraar transitiekunde en duurzaamheid aan de Erasmus Universiteit. Enkele weken geleden kwam het boek opnieuw in mijn bezit, nadat ik het uit enthousiasme over zijn ideeën had uitgeleend.

Ik hoopte dat, hoe meer mensen het zouden lezen, hoe meer mensen motivatie, lef en moed zouden krijgen om verschil te maken in de wereld. Ik pak het op, sla het open op een willekeurige pagina en lees precies dat wat ik nooit had mogen vergeten: de illusie van machteloosheid. Dit is de illusie dat je als individu geen invloed hebt op de systemen (voeding, energie, onderwijs, zorg, etc.) waar we mee te maken hebben. Dit is onjuist zegt hij. Mensen en systemen zijn met elkaar verweven en co-evolueren: *"In tijden van chaos worden systemen instabiel en kunnen systemen snel veranderen door het handelen van mensen. Bovendien is het indirecte effect van dat handelen minstens zo groot als het directe effect: wie stationair denkt, onderschat zijn macht om veranderingen teweeg te brengen. Wie transformatief denkt daarentegen benut de potentie ervan."*

Raar eigenlijk, nu ik erover nadenk, dat ik alleen maar directe effecten verwacht van mijn handelen. De verschillende crises waar we heden ten dage mee te maken hebben zijn ontzettend complex. En toch verwacht ik direct resultaat. Misschien heeft het te maken met de tijdgeest. Die van de maakbaarheid en van de vandaag-besteld-morgen-in-huis-attitude. Mijn geduld wordt zelden op de proef gesteld en vrijwel alles is mogelijk, als je maar wil. Maar het verlies aan biodiversiteit, de opwarming van de aarde, vervuiling door *fast fashion*, het stikstofprobleem: dat zijn geen problemen die zomaar even opgelost worden. Daar zijn ze simpelweg te complex voor. Ze hebben tijd nodig. Maar wat ik doe als individu, is daardoor niet minder belangrijk en maakt wel degelijk verschil. Het laten staan van vlees- en zuivelproducten omwille van het klimaat, het korte douchen, de keuken die vol staat met een afvalbak voor groente- en fruitafval, restafval, glas (met of zonder statiegeld), karton en niet te vergeten

plastic: het heeft op de langere termijn absoluut effect. Het handelen in complexe crises sorteert op complexe wijze effect.

"DE STOÏCIJNSE MORAAAL
LEERT ME DAT IK
ONDSCHIED MOET MAKEN
TUSSEN WAT WEL EN WAT
NIET IN MIJN MACHT LIGT."

Symbool van hoop

Cynisme, het virus dat langzaam in mij wil kruipen en me ziek dreigt te maken met bitterheid en machteloosheid, is onterecht volgens Rotmans. Het vaccin dat Rotmans voorstelt heet: uitzoomen. Wie uitzoomt, ziet dat chaos een symbool van hoop is. Als je midden in een chaos zit, voelt dat alsof verandering maar niet van de grond wil komen. Je ziet alleen maar moeilijkheden. Je ziet weerstand vanuit bijvoorbeeld de politiek of vanuit grote machtige bedrijven. Je ziet machtsstrijd om je heen, tegenwerking en belemmeringen door de bestaande wetgeving. Het voelt, zeker voor het individu, al snel als vechten tegen de bierkaai: waarom zou ik zoveel moeite doen om geen vlees meer te eten, terwijl Tata Steel jaarlijks net zoveel CO₂ uitstoot als 1,4 miljoen Nederlanders? Maar als je uitzoomt, zie je hoeveel er al veranderd is de afgelopen vijftien tot twintig jaar. Er vinden nu klimaatmarsen plaats, de winkels liggen vol met vleesvervangers, massa's mensen zijn bezig met duurzaamheid, al dan niet professioneel, veganrestaurants schieten als paddenstoelen uit de grond... Er is heel veel veranderd en die veranderingen zijn veelal klein begonnen, bij enkele individuen.

Levenskunst

Het zijn chaotische tijden vol crises, waarin het de kunst is om de chaos te leren omarmen en op z'n tijd uit te zoomen, om te zien dat er wel degelijk veranderingen plaatsvinden, maar in een ander tempo en met een vaak indirect karakter. Plots moet ik terugdenken aan het vak Levenskunst, dat ik volgde in mijn eerste jaar aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie. Daar leerde ik over Epictetus, een stoïcijnse filosoof uit de Griekse oudheid. In zijn Handboekje (*Encheiridion*), opgetekend door zijn leerling en bewonderaar Arrianus, staan allerlei citaten. In die tijd werden deze citaten - wenken voor een evenwichtig leven - gezien als handleiding voor de praktische filosofie. Een van de leefregels die de stoïcijnse moraal goed samenvat, luidt als volgt:

"HET ZIJN NIET DE DINGEN
DIE DE MENSEN VAN
STREEK MAKEN MAAR HUN
DENKBEELDEN EROVER."

Het is het denkbeeld dat het verschil dat ik als individu kan maken marginaal is, dat mij van streek maakt. De stoïcijnse moraal leert me dat ik onderscheid moet maken tussen wat wel en wat niet in mijn macht ligt. Jan Rotmans leert me, dat er direct of indirect meer in mijn macht ligt dan ik denk.

Ik zit weer op de fiets, op weg naar m'n werk. De mist hangt laag boven de velden, waardoor het lijkt alsof ik door de wolken fiets. De zon is net op en maakt dit schouwspel tot een aanschouwkaart. Ik ruik de frisse buitenlucht, hoor de vogels zingen en voel de wind op m'n wangen. Ik zie de man lopen die op deze weg altijd zijn hondje uitlaat in de vroege ochtend. Ik glimlach en knik vriendelijk naar hem.

© FOTO: KYRYL LEVENE

Henna Doornekamp

Henna is derdejaars student aan de HTF in de richting van Toegepaste Filosofie. Daarnaast werkt zij twee dagen per week. In haar vrije tijd luistert ze graag podcasts van o.a.: Parel Radio, DOCS en de ISWW. Verder leest en schrijft ze graag.

© FOTO: DIETER DE VROOMEN

Lectoraat Burgerschap Hogeschool van Amsterdam

Door: Wilma Mulder

Lectorale rede Hessel Nieuwelink en symposium Burgerschap

Het lectoraat Burgerschap van de Hogeschool van Amsterdam (HvA) doet onderzoek naar manieren om effectief bij te dragen aan de burgerschapsvorming van leerlingen. Burgerschapsonderwijs is verplicht op zowel het po, vo als mbo. Veel scholen zoeken momenteel naar een geschikte manier om burgerschapsonderwijs aan te bieden.

Binnen het vmbo en havo/vwo bestaat er tussen groepen leerlingen een steeds groter wordende kloof over kennis van democratische waarden. Nederland blijft op dit gebied ook achter bij vergelijkbare landen. Nederlandse leerlingen hechten veel waarde aan democratische waarden maar scoren in vergelijking met andere landen laag op kennisaspecten. De ongelijkheid in burgerschapskennis is ook groter dan in andere landen.

Deelsessies

Het lectoraat Burgerschap van de HvA maakt deel uit van de Faculteit Onderwijs en Opvoeding: de afdeling van de HvA waar leraren en pedagogen worden opgeleid. Op 9 november sprak Hessel Nieuwelink, lector Burgerschap en directeur van het Centre of Expertise Urban Education aan HvA, zijn lectorale rede uit, voorafgegaan door een symposium. Deelnemers aan het symposium konden kiezen uit twee van vier deelsessies: 1) Kritisch denken, socratische dialoog en burgerschapsvorming, 2) Stimuleren van democratisch burgerschap in de klas, 3) Controversiële onderwerpen in de klas en 4) Hoe stimuleren we een veerkrachtig democratiebegrip onder kinderen en jongeren?

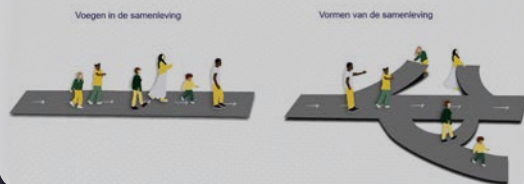
Deze deelsessies waren voor filosofen en burgerschapsexperts die werkzaam zijn in het onderwijs bijzonder interessant.

Uitdaging burgerschapsonderwijs

In de eerste sessie werd de opzet van een lessenserie voor het mbo besproken, waarbij socratische dialogen werden ingezet om het kritisch denken van leerlingen en studenten te stimuleren, en daarmee bij te dragen aan hun burgerschapsvorming.

Tijdens de tweede sessie 'Stimuleren van democratisch burgerschap in de klas', werden verschillende pedagogisch-didactische benaderingen verkend die samen met leraren zijn ontwikkeld. Daarbij is gekeken naar de rol die de

Omschrijving burgerschap: twee rollen

schoolomgeving speelt in de ontwikkeling van democratisch burgerschap. Bijzondere aandacht verdient het promotieonderzoek van Willemijn Rinnooy Kan. In haar proefschrift verdiept zij zich in scholen als oefenplaatsen voor burgerschap. Zij richt zich daarbij in het bijzonder op het functioneren van de school als gemeenschap. Daar waar samenleven wordt voorgeleefd, en de vraag hoe aan burgerschap gerelateerde ervaringen van leerlingen binnen de school samenhangen met hun houdingen ten opzichte van de wereld erbuiten. Deelsessie drie, 'Controversiële onderwerpen in de klas', ging in op wat het vraagt van docenten én van leerlingen om controversiële onderwerpen te bespreken. Hoe ontwikkel je een veilig klimaat waarin lastige onderwerpen op een manier worden besproken waarin iedereen een stem heeft? De HvA is een onderzoek gestart waarin de rol, kennis en kunde van docenten wordt verkend, en waarin diverse lesmaterialen en werkvormen worden getoetst. Deelsessie vier behandelde de belangrijke uitdaging voor burgerschapsonderwijs om een meer veerkrachtig democratiebegrip onder kinderen en jongeren te ontwikkelen. Dit impliceert onder meer dat er aandacht is voor verschillende invullingen van democratie en dat de bestaande praktijk en instituties niet per se ideaal zijn. Hoe kunnen we in het onderwijs daarmee werken? Kan dat ook al op jonge leeftijd? Hoe sluiten we aan op wat leerlingen en studenten zelf al vinden en kunnen? En wat hebben leraren daarvoor nodig?

Dikke leraren

Dit artikel biedt niet de ruimte om alle besproken uitdagingen en mogelijke oplossingen te beschrijven, maar kort gezegd: er moet in de praktijk geoefend kunnen worden en er is grote behoefte aan geschikt lesmateriaal en passende werkvormen. Maar bovenal is er volgens

lector Hessel Nieuwelink behoefte aan 'dikke leraren'. Dat hij daarbij niet doelt op de omvang van mensen is evident: een 'dikke leraar' is iemand die zowel pedagogisch, didactisch als vakinhoudelijk gedegen is opgeleid en stevig in zijn schoenen staat. Deze eis geldt zeker voor docenten in het vmbo, want zij moeten, meer nog dan docenten in havo/vwo, in staat zijn abstracte materie dusdanig concreet en belangrijk te maken dat hun leerlingen burgerschap actief zelf gaan opzoeken.

ZELF AAN DE SLAG?

De Hogeschool voor Toegepaste Filosofie biedt een korte leergang aan van vier zaterdagen, waarin (aankomende) docenten zich kunnen verdiepen in burgerschapsonderwijs. Aan bod komt o.a.:

- Hoe ga je als school te werk?
- Hoe ontwikkel je een visie die past bij je school?
- Welke les- en werkvormen passen daar het beste bij?
- Hoe implementeer je burgerschapsonderwijs in het bestaande curriculum?

Voor meer informatie zie: <https://www.hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl/leergang-burgerschap>

LINKS

<https://www.hva.nl/kc-onderwijs-opvoeding/gedeelde-content/lectoraten/lectoraat-burgerschapsonderwijs/lectoraat-burgerschapsonderwijs.html>

<https://www.schoolveiligheid.nl/wp-content/uploads/2021/10/Willemijn-Rhinnooy-Kan-anders-ben-je-niet-alleen.pdf>

<https://www.hva.nl/urban-education/gedeelde-content/projecten/urban-education/dialogisch-burgerschapsonderwijs-over-controversiele-themas-in-de-klas.html>

<https://hva.mediamission.nl/Mediasite/Play/1334b50959bb4e2fb6658150085d41351d>

BEVORDEREN VAN VEERKRACHTIGE DEMOCRATISCHE GEZINDHEID. EEN PLEIDOOI VOOR HET VERSTERKEN VAN BURGERSCHAPSONDERWIJS.

(lectorale rede van Hessel Nieuwelink)

Hieronder een aantal highlights uit de rede:

- "Vraagstukken zijn niet snel te abstract of te moeilijk. En als dat wel zo is, dan heeft dat vaak meer met de leraar te maken dan met de student." - Over het bespreken van de inval in Irak, toen Hessel maatschappijleer gaf aan vmbo-studenten.
- "We doen te weinig aan politiek en democratie in ons onderwijs. We introduceren leerlingen te weinig in de politiek." - Over het bespreken van politieke verkiezingen in de klas en de verschillen binnen de onderwijsniveaus.
- "We hebben leraren nodig die op een afgewogen en goed geïnformeerde manier kunnen reageren op leerlingen die zeggen het eens te zijn met de moord op Theo van Gogh." - Over het bespreken van controversiële onderwerpen in de klas.
- "Burgerschap is deelnemen aan de samenleving. Het gaat over het voegen naar de samenleving, maar ook het zelf vormgeven van die samenleving." - Over wat burgerschap nu eigenlijk inhoudt.
- "Burgerschap en democratie hebben een wederkerige relatie. Een burger kan zich uitspreken en wordt gehoord in een democratie, maar de democratie heeft ook haar burgers nodig. Voor een weerbare democratie heb je een krachtig juridisch kader nodig, democratisch gezinde politici en bestuurders en een democratische cultuur. De werkelijkheid laat zien dat dit niet altijd zo is, denk aan institutioneel racisme of het toeslagenschandaal." - Over het verschil tussen wat we jongeren willen (aan)leren en wat politici laten zien.
- "Jongeren vinden democratische waarden heel belangrijk. Maar er is een grote kloof tussen wat aangeboden wordt binnen de verschillende opleidingsniveaus. En daardoor heeft een grote groep jongeren het gevoel dat hun stem er niet toe doet."
- "Burgerschapsonderwijs in Nederland richt zich vooral op economie en milieu en er is weinig ruimte voor leren over en oefenen met democratie.

- "Er is een groot verschil in aanbod in het vmbo en mbo enerzijds, en havo/vwo anderzijds: de één leert meer zich te voegen naar de maatschappij, terwijl bij de ander de nadruk ligt op het vormen van de maatschappij. Op deze manier werkt onderwijs kansenongelijkheid in hand."
- "Een analyse van lesmateriaal was teleurstellend: een eenzijdige benadering van democratie, amper vernieuwingen, weinig dilemma's en de achterliggende gedachten van de democratische instituties komen zelden naar voren."
- "Er is op de lerarenopleiding weinig aandacht voor de pedagogische rol van de leraar en democratie wordt vooral behandeld bij vakken als geschiedenis en maatschappijleer."
- "Burgerschap wordt vooral gezien als een vaardigheid. Kennis is ondergeschikt. Ook zijn er geen kerndoelen. Burgerschapsbeleid is rommelig en niet helder." - Over beleid inzake burgerschapsonderwijs.

Wilma Mulder

Wilma Mulder is auteur en eigenaar van Uitgeverij Taleswapper. Ze maakt dialogospellen, eetboeken en andere educatieve materialen, geeft kookles, lessen over mensenrechten en verdiept zich in burgerschap. Vanaf 2019 studeert ze bij de HTF, hoofdrichting Onderwijs.

Niet de mens centraal, maar het ecosysteem

Een perspectief op intergenerationele rechtvaardigheid

Door: Julia van Boven

In januari 2023 startte ABN AMRO-bank de eerste *Future Generations Board*. De filosofie uit de HTF-module 'Duurzaamheid en Rechtvaardigheid' droeg bij aan de totstandkoming van dit initiatief. In dit stuk lees je wat de *Future Generations Board* gaat doen en over de relatie tussen de achterliggende filosofie en de praktijk.

Met het oprichten van een *Future Generations Board* wil ABN AMRO de belangen van toekomstige generaties zwaarder mee laten wegen in de besluitvorming. Zo wil de bank haar 'purpose', *Banking for Better for Generations to Come*, steviger in de organisatie verankeren.

Toekomstige generaties

De *Future Generations Board* bestaat uit zeven medewerkers van ABN AMRO onder de 35 jaar. Hun eerste project is het ontwikkelen en implementeren van een 'generatietoets'. Dit is een instrument om de impact van besluiten op leefomstandigheden van generaties in het heden en in de toekomst in kaart te brengen. Zo kunnen straks verschillende commissies en managementteams beter borgen dat hun keuzes en projecten bijdragen aan brede welvaart. ABN AMRO is niet de eerste organisatie die werkt aan een generatietoets; ook de Nederlandse overheid gebruikt het instrument voor toetsing van beleid en wetgeving. De afgelopen decennia hebben steeds meer bedrijven een op toekomstige generaties gerichte missie ('purpose') gedefinieerd. Een missie is een

overkoepelend doel: de zijnsredenen voor een bedrijf. Als filosoof vroeg ik me regelmatig af wat we met onze 'purpose' *Banking for Better for Generations to Come*, precies bedoelen. Ik sprak verschillende collega's en vond geen eenduidig antwoord. Juist in die tijd nodigde de HTF mij uit om een module te verzorgen: 'Duurzaamheid en Rechtvaardigheid'. Dit was voor mij de ideale gelegenheid om antwoorden op mijn vragen te zoeken in de filosofie. Ik richtte mijn pijlen op het woord 'generations': wat is rechtvaardigheid ten opzichte van toekomstige generaties?

**"DE GENERATIES DIE
MET DE GEVOLGEN VAN
KLIMAATVERANDERING
TE MAKEN KRIJGEN, ZIJN
NOG NIET AANWEZIG
OM HUN BELANGEN TE
VERDEDIGEN."**

Morele corruptie

In zijn boek *A Perfect Moral Storm* zet filosoof Stephen Gardiner uiteen waarom klimaatverandering een complex moreel vraagstuk is. Hij concludeert dat klimaatverandering een groot risico in zich draagt op 'morele corruptie'. Voorbeelden van morele corruptie zijn: de aandacht afleiden, onredelijke twijfel zaaien en hypocrisie.

Een van de kenmerken van klimaatverandering, waardoor het risico op morele corruptie zo groot is, is de sterke spreiding van oorzaak en gevolg. De CO₂-uitstoot die wij vandaag veroorzaken, blijft nog 500 jaar in de atmosfeer. En in het donkerste klimaatscenario van het IPCC stijgt richting het jaar 2300 de gemiddelde zeespiegel wel 15 meter. De generaties die daarmee te maken krijgen, zijn echter nog niet aanwezig om hun belangen te verdedigen. Op dit moment zijn er geen adequate instituten die zorg dragen voor de belangen van toekomstige generaties. Met *Future Generations Board* zet ABN AMRO een stapje in die richting. De jonge medewerkers van deze 'board' zullen actief nadenken over de belangen van toekomstige generaties en helpen het bewustzijn te creëren voor het risico op morele corruptie.

Romantisch weekend

Gardiner heeft in 2021 een handboek samengesteld over intergenerationale ethiek. Onderdeel daarvan is een artikel van Breena Holland. Deze filosofe gebruikt de *Capability Approach* van Martha Nussbaum en Amartya Sen als startpunt voor haar zoektocht naar de juiste balans tussen de belangen van huidige en toekomstige generaties.

Als we aannemen dat toekomstige generaties zullen bestaan en dat hun welzijn net zo belangrijk is als dat van ons, betekent dit dat we de huidige ecosystemen in stand moeten houden. Zonder ecosystemen kan de mens geen (goed) bestaan hebben. De bescherming van ecosystemen vereist een beperking van onze productie en consumptie. Hoe verdelen we het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, zodat dit past binnen de grenzen van de planeet? Holland stelt voor om de limiet te bepalen aan de hand van een combinatie van twee factoren: de vervuiling van een activiteit en het belang van die activiteit. Ter illustratie: stel je wilt met je geliefde een romantisch weekend weg. Dat kan met de trein naar Parijs of met het vliegtuig naar Rome. Zonder aanvullende belangen is de keuze voor Rome volgens Holland niet te verantwoorden.

De tekst van Holland geeft een startpunt voor een gesprek over of reflectie op financiering van vervuilende activiteiten. Is de activiteit zo belangrijk dat het de uitstoot verantwoordt? ABN AMRO heeft een 'inclusieve strategie'. Dit houdt in dat de meeste bedrijven welkom zijn als klant, tenzij zij actief zijn in bijvoorbeeld de productie van tabak of bont. De aanname is dat ABN AMRO meer kan bereiken door bedrijven te helpen verduurzamen in plaats van ze uit te sluiten. ABN AMRO helpt met kennis, financiële prikkels en advies. De filosofie van Holland kan helpen bij lastige beleidskeuzes.

Buen Vivir

Uit Latijns-Amerika komt een heel ander perspectief op intergenerationale rechtvaardigheid. De landen Ecuador

"HET BRITSE COSMETICABEDRIJF 'FAITH IN NATURE'

GAF IN 2022 EEN BESTUURSZETEL AAN DE NATUUR."

en Bolivia zetten in 2008 en 2009 de rechten van de natuur in hun grondwet. Het denken hierachter heet *Buen Vivir* en komt uit de gemeenschappen uit het Andesgebergte. De ethiek van *Buen Vivir* is biocentrisch: niet de mens staat centraal, maar het ecosysteem, dat bestaat uit dieren, natuur en mensen. Steeds vaker is dit denken in het Westen te herkennen, zelfs in het bedrijfsleven. Het Britse cosmeticabedrijf 'Faith in Nature' gaf in 2022 een bestuurszetel aan de natuur. Deze wordt ingevuld door een roulerend gezelschap van milieuperts. Zij spreken en stemmen daar namens de natuur. Welke keuzes zouden wij als ABN AMRO maken, wanneer we denken vanuit de verbinding tussen verschillende generaties en entiteiten? Ik zie het stellen van deze vraag als een uitnodiging voor creativiteit en innovatie!

Verantwoord innoveren

Ik hoop dat deze tekst jou als professional inspiratie geeft voor de verbinding tussen filosofie en de praktijk. De komende maanden ga ik tijd besteden aan de vragen die mij bezighouden binnen mijn dagelijkse werk: wat is verantwoord innoveren? Hoe bepaal je dat? En is het überhaupt mogelijk binnen het huidige economische systeem? Ik nodig je uit mee te denken in deze zoektocht!

Julia van Boven

Julia van Boven studeerde filosofie aan de UvA en heeft een master Toegepaste Ethiek aan de UU gedaan. Julia is docent 'Duurzaamheid en Rechtvaardigheid' en 'Verantwoord Innoveren' bij de bachelor en master van de HTF. Sinds 2016 werk ze voor de zakenbank van ABN AMRO op het gebied van duurzaamheid en leidt ze een innovatieprogramma gericht op duurzaamheid. Dit vanuit de overtuiging dat banken de verantwoordelijkheid en mogelijkheid hebben om bedrijven versneld te helpen verduurzamen.

Uit de mediakast

De Goldbergvariaties

Een uitvoering als een religieuze of spirituele ervaring

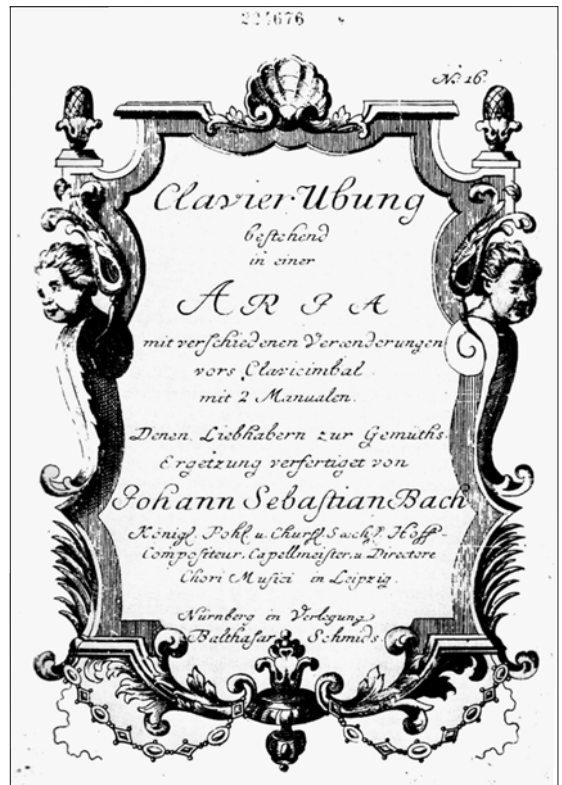
Door: Daniël Doodkorte

Zondag 10 maart 2019, het Concertgebouw, Amsterdam. Vlak voor aanvang van het concert betreedt een suppoost het podium van de uitverkochte grote zaal. Hij legt de partituur van de Goldbergvariaties, een meesterwerk van de Duitse componist Johan Sebastiaan Bach (1685-1750), op de vleugel. De zaal is in gespannen afwachting van de uitvoering van het werk door de jonge Franse meesterpianist David Fray. Zal hij het stuk met de partituur als geheugensteun spelen? Het lijkt me onwaarschijnlijk na de jarenlange studie die de pianist aan het werk besteed moet hebben. Even later komt Fray op, neemt plaats achter de vleugel en uit zijn vingers vloeien de eerste klanken van de aria waarmee het werk opent en afsluit. De partituur blijft ongeopend op de vleugel liggen.

Kloostercel

Voor mij belichaamt David Fray die avond *levenskunst*. In die zin is het concert ook een filosofische ervaring. Fray heeft alle menselijke vermogens in optima forma ontwikkeld: lichaam, geest, hart en ziel. Fysiek vraagt het uitvoeren van een werk als de Goldbergvariaties, afgezien van een grote natuurlijke geschiktheid, een leven van dagelijks urenlange oefening. In een documentaire is te zien hoe de pianist werkt in een kleine geïsoleerde ruimte in zijn Parijse woning. De ruimte doet denken aan een kloostercel. De lichamelijke oefening van het pianospel is een mogelijkheidsvoorwaarde voor het uitvoeren van het werk. Het onderstreept wat mij betreft het belang van het lichaam dat in de westerse filosofiegeschiedenis veronachtzaamd is.

Mentaal gaat het niet alleen om het memoriseren van de Goldbergvariaties, die bestaan uit een aria en dertig uiterst complexe variaties, maar ook om de

melodische en harmonische analyse ervan, het inzicht in verbanden in en tussen de variaties, en begrip van het werk in zijn totaliteit. Meer dan bij veel andere componisten is mentaal begrip van de mathematische structuren van de muziek bij Bach van wezenlijk belang. Een vergelijking met het lezen van filosofische teksten - denk bijvoorbeeld aan de *Ethica* van Spinoza of teksten van systeem-bouwers als Kant en Hegel - ligt voor de hand. Begrip van dergelijke teksten vergt het uiterste van onze geest en vereist discipline, doorzettingsvermogen en toewijding.

Taal van het hart

Behendigheid en mentaal begrip alleen zijn niet voldoende en raken zeker niet de essentie van de uitvoering van Fray. Wat mensen al honderden jaren aanspreekt in de wereldberoemde openingsaria van de Variaties is de manier waarop ons gevoel wordt aangeraakt. In dit opzicht vermag de kunst iets wat buiten het bereik van het denken ligt. Muziek spreekt de taal van het hart. Tegelijkertijd is het gevoel, meer of minder expliciet, onderdeel van ieder filosofisch onderzoek. Het komt onder andere tot uiting in iets wat we de 'stemming' of het 'karakter' van een filosofie kunnen noemen. Zo is het werk van bijvoorbeeld Heidegger en Gadamer thematisch nauw verwant, maar is het karakter - of het gevoel - dat uit het denken van deze filosofen spreekt, geheel andersoortig.

Het feit dat die uitvoering van de Goldbergvariaties mij vier jaar later nog steeds bezighoudt, spreekt voor zich. Het concert heeft diepe indruk op mij gemaakt. Het bijwonen van een integrale uitvoering van een werk als de Goldbergvariaties heeft iets van een religieuze of spirituele ervaring. De interpretatie maakt deze ervaring toegankelijk door zich volledig in dienst van het werk te stellen. Fray vervult de rol van voorganger in het ritueel. De tekst van de Goldbergvariaties is hiertoe volledig door hem geïnternaliseerd. In de filosofische praktijk kunnen we hier een voorbeeld aan nemen als het gaat om het van kaft tot kaft lezen van filosofische werken. De partituur op de vleugel herinnert ons eraan.

Daniël Doodkorte

Daniël Doodkorte MA studeerde Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt als organisatieadviseur op het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en is als docent verbonden aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie.

Boekenplank

Leg anderen geen woorden in de mond

Conflict is not Abuse van Sarah Schulman

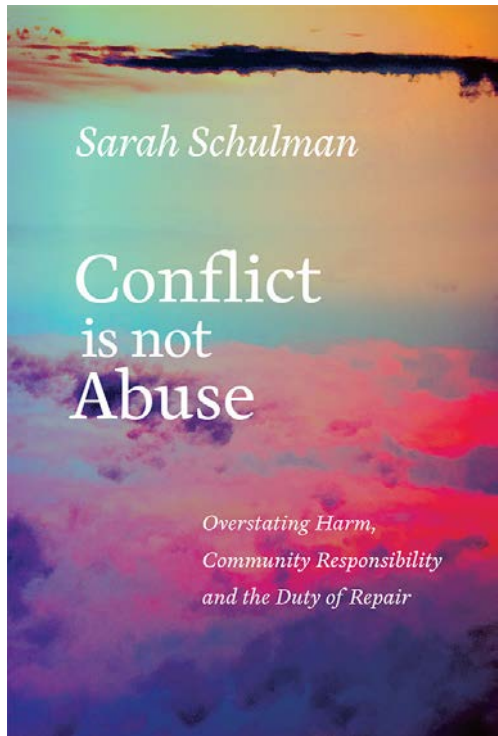
Door: Isa Wissink

Ik keek er al een tijd naar uit om *Conflict is not Abuse* te lezen. Het boek van Sarah Schulman (met als ondertitel *Overstating Harm, Community Responsibility and the Duty of Repair*) leek steeds in mijn dagelijks leven terug te keren. Het werd geciteerd in essays die ik las, kwam voor op lijsten van goede non-fictieboeken, werd genoemd in een college ethiek. Het was het eerste boek dat ik oppakte in het nieuwe jaar. En ik las het bijna in één ruk uit.

Betere communicatie

Het boek voldeed volledig aan mijn verwachtingen. In een scherpe analyse, die zowel filosofisch, psychologisch als sociologisch is, bediscussieert Schulman de verschillende manieren waarop *conflict* (conflict) en *abuse* (misbruik) met elkaar verward kunnen raken. Dit doet ze door de lezer meerdere situaties voor te leggen die zich op zowel micro- als macroniveau afspelen. Want, zo stelt Schulman, als we kunnen leren hoe we op interpersoonlijk niveau met een conflict om moeten gaan, dan zijn we ook beter toegerust om grotere conflicten aan te pakken. Er ligt een grote focus op de rol die emoties in een conflict spelen. Gevoelens zoals spanning, angst of frustratie kunnen ervoor zorgen dat het moeilijker wordt om met ingewikkelde situaties om te gaan. Als we in een conflict terechtkomen, kan dat destabiliserend, stressvol en pijnlijk zijn, maar het is niet altijd een bedreiging. Schulmans oplossing is: betere communicatie. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan. Maar, zoals ze zelf zegt, als we niet meer durven te praten met onze vrienden, omdat we een e-mail

of een appje verkeerd interpreteren, hoe zal het ons dan lukken om betekenisvolle connecties te maken? Of om migranten en vluchtelingen te helpen?

© FOTO: RANDY FATH

Heb compassie

Het hart van Schulmans boek en het laatste deel van de ondertitel is de *duty of repair*. Dit principe verwijst naar de morele plicht om, in het geval van conflict of schade, de sociale waarde van een persoon of groep te behouden of te herstellen. Dit geldt voor iedereen, maar voornamelijk voor mensen die deel uitmaken van een gemarginaliseerde groep, aangezien zij vaak kwetsbaarder zijn voor buitensluiting en discriminatie. Een recent voorbeeld is het excuus dat door de Nederlandse regering is uitgesproken voor het slavernijverleden. Een succesvol excuus hoeft niet per se de relatie tussen 'boosdoener' en 'slachtoffer' te repareren, maar kan ervoor zorgen dat ze in maatschappelijke optiek weer op gelijke voet komen te staan.

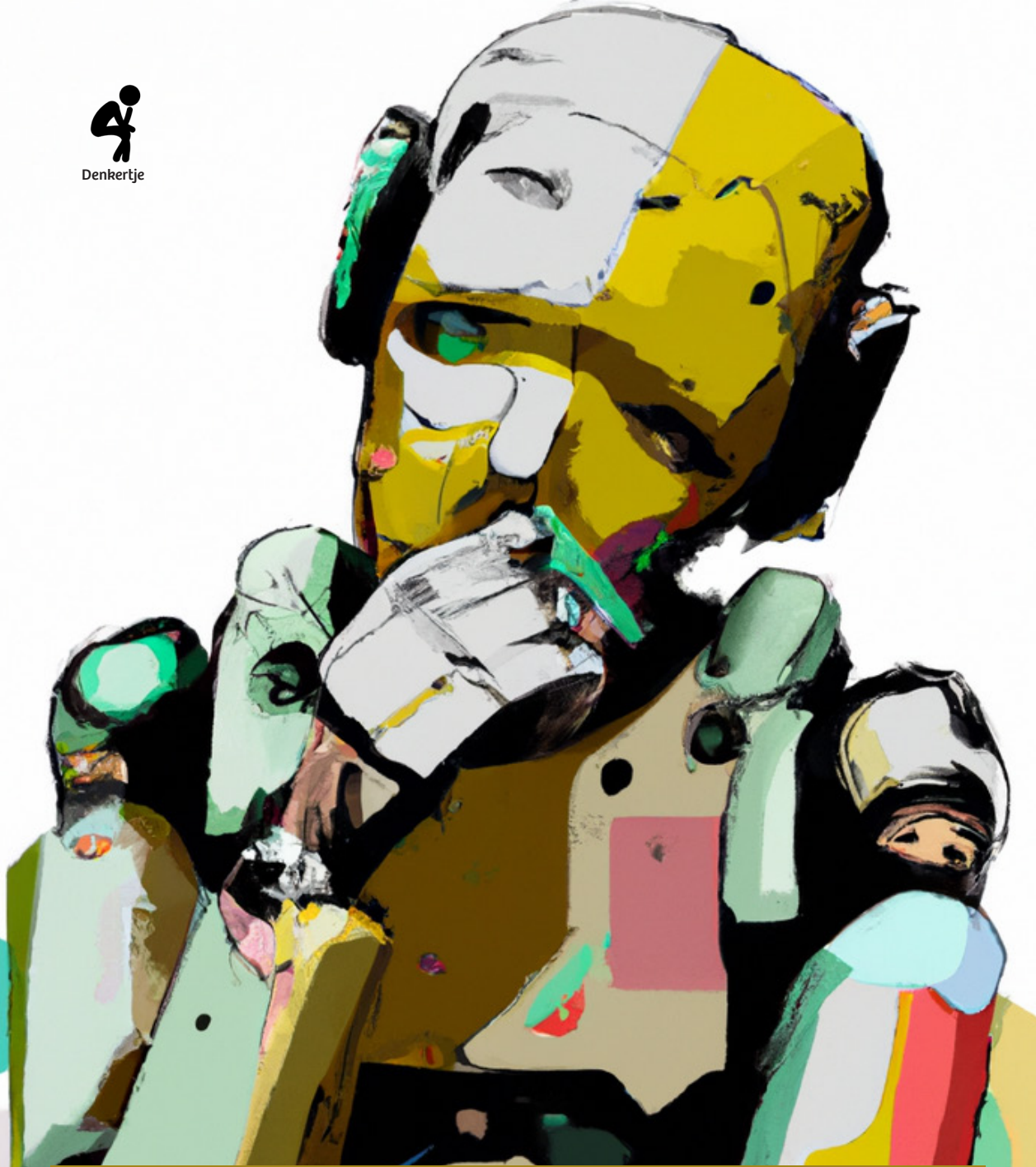
Of ik het eens ben met alles wat Schulman zegt, weet ik niet. Het boek is uitgegeven in 2016 en er is in die relatief korte periode in de sociale en politieke sfeer

weer zo veel veranderd, dat het soms lastig is om het met alles wat ze stelt eens te zijn. Maar de kern van haar tekst blijft belangrijk: heb compassie en leg anderen geen woorden in de mond.

Isa Wissink

Isa is de reactie secretaris van *Phronèsis* en heeft recent diens masterscriptie over Hannah Arendt en fictieve werelden verdedigd aan Tilburg University. Isa is vooral geïnteresseerd in sociaal-maatschappelijke filosofie.

**Welke vragen zou Socrates
aan Chat GPT gesteld
hebben?**

De bibliotheek van Babel

Door: Arend Steunenberg

In het verhaal 'De bibliotheek van Babel' (1941) beschrijft de Argentijnse schrijver en filosoof Jorge Luis Borges het heelal ("Anderen noemen het de bibliotheek," laat Borges weten). Dit universum bestaat uit een oneindig aantal zeshoekige ruimten, omgeven door lage balustraden. Bij iedere muur van de zeshoek horen vijf boekenplanken. Op iedere boekenplank staan tweeëndertig boeken van een eenvormig formaat; ieder boek bestaat uit vierhonderdtien bladzijden waarop regels van tachtig zwarte letters staan.

De bibliotheek bevat alle mogelijke combinaties van de zesentwintig letters van ons alfabet. Het grootste deel van de boeken bevat een onbegrijpelijke kluwen van letters, maar ergens in deze bibliotheek moet de lettercombinatie te vinden zijn die precies de tekst van Nooit meer slapen van Willem Frederik Hermans weergeeft of de tekst van de verloren werken van Tacitus. Ook een oude HTF-studiegids en de tekst van een toekomstige weekfolder van de HEMA staan ergens opgeslagen. Borges' verhaal maakt duidelijk dat de bibliotheek geen enkele waarde voor ons heeft. Het enorme aantal ongeordende lettercombinaties maakt alle informatie volkomen nutteloos. De kans op het vinden van gewenste informatie is immers oneindig klein.

Geïnspireerd door deze bibliotheek maakte Jonathan Basil een algoritme dat 'boeken' genereert uit alle mogelijke combinaties van de zesentwintig letters. Op de website libraryofbabel.info kun je nu een kijkje nemen in de boeken van Borges' fictieve bibliotheek. Als je de tekst van deze column (of een andere tekst) invoert, dan zal het algoritme

de plaats van het boek vinden. Veel nieuwe kennis zul je er niet mee opdoen. Je vindt immers alleen kennis die je al hebt. De verloren teksten van Tacitus zul je niet vinden omdat je die niet kent. Het lijkt tegenwoordig heel simpel om kennis te verwerven. Internet is een oneindige kennisbron. Je hoeft maar even op je device te googelen en alle kennis uit de hele wereld staat tot je beschikking. Als we niet zelf een ordening aanbrengen, zal de ongestructureerde oneindigheid ervan internet tot een bibliotheek van Babel maken. Omringd door ongeordende informatie zullen we als een vlieg in een vliegenglas verdwalen.

Volgens Wittgenstein moet de filosofie de vlieg "de weg wijzen uit het vliegenglas". Filosofen zijn niet op zoek naar door toevallige lettercombinaties gevormde teksten in een oneindig bibliotheek, maar proberen werkelijke kennis te vergaren. Ze proberen teksten of situaties te doorgronden en te ordenen. Ze interpreteren en voegen een nieuw perspectief toe. Niet internet, maar de filosoof zal ons een uitweg uit onze problemen moeten wijzen.

Arend Steunenberg

Arend studeerde slavistiek aan de Universiteit van Amsterdam met als hoofdvak Russisch en als bijvak Tjechisch. Hij studeerde een jaar Russisch aan de universiteit van St. Petersburg en heeft o.a. onderwijsprojecten begeleid in Bulgarije.

Geen Liefde Zonder Erkenning

Door: Martijn Janssen

Twee dagen na mijn dertiende verjaardag werd ik door mijn ouders naar het overdekte terras geroepen. Ze hadden treurig nieuws: ze gingen scheiden. Hun bericht kwam niet onverwacht, want er hing al jaren een gespannen sfeer in huis.

Een gebruikelijke uitleg voor echtscheiding is overspel. Maar zo eenvoudig ligt het meestal niet, ook niet bij mijn ouders. Mijn vader was vrachtwagenchauffeur en werkte altijd van maandagochtend tot vrijdagavond. Hij deed zijn uiterste best om het leven van mij en mijn moeder financieel zo prettig mogelijk te maken. Mijn moeder werkte in de bejaardenzorg, deed het huishouden en zorgde voor mij. Haar hele leven stond in het teken van zorg voor de ander.

FATAAL

Als jouw leven alleen draait om het zorgen voor de ander, riskeer je dat je niet goed zorgt voor jezelf. Op een bepaald moment wilde mijn moeder andere manieren van leven gaan verkennen, maar mijn vader ontnam haar de mogelijkheid om er zelfs maar over te praten. “Het leven is toch goed zo?! We hebben het financieel op orde en een zoon die aardig presteert op school.” Zijn eigen dogmatische idealen had hij overgenomen van zijn tirannieke moeder. Omdat hij mijn moeders authenticiteit niet erkende, zocht zij die buiten haar eigen huwelijk. Dat werd hun huwelijk fataal.

STERKE WAARDERINGEN

In ons streven naar zelfverwerkelijking hebben we volgens psycholoog Abraham Maslow (1943) niet alleen de behoefte om ergens bij te horen, zoals een gezin, maar ook de behoefte om erkend te worden als een uniek individu wiens ideeën en daden ertoe doen. In mijn studie filosofie leerde ik het werk van de Canadese filosoof Charles Taylor kennen. Hij laat overtuigend zien dat de mens een talig wezen is, wiens articulaties niet alleen onder woorden brengen wat er voor hem toe doet, maar ook nieuwe bestaansmogelijkheden kunnen openen. Hij noemt deze articulaties ‘sterke waarderingen’. In onze sterke waarderingen maken wij een kwalitatief onderscheid tussen zaken die er meer of minder toe doen, gerelateerd aan onze ideeën over het goede leven.

Neem bijvoorbeeld het motto ‘Samen verandering maken’ van het partijprogramma van GroenLinks. Dit motto laat zien dat deze partij engagement en verbondenheid belangrijker vindt dan persoonsvorming. Als zo’n motto weerklank vindt in de samenleving, kan dit leiden tot een nieuwe manier van denken en kijken door individuen en groepen in de samenleving. In *The Language Animal* (2016) schrijft Taylor:

[W]e are given a new way of describing or a new model for understanding, our human condition and alternatives it opens for us; and through this we come to see and perhaps embrace a new human possibility . . . In all cases, the impact can be described as a regestaling of our world and its possibilities, which opens up a new way of being.”

Kortom, onze sterke waarderingen drukken niet alleen uit wat er voor ons toe doet, maar hebben betrekking op alle dingen die er in onze cultuur toe doen. Op het moment dat onze articulaties resoneren, kunnen ze zelfs leiden tot nieuwe manieren van (samen)leven.

Onze sterke waarderingen drukken niet alleen uit wat er voor ons toe doet, maar hebben betrekking op alle dingen die er in onze cultuur toe doen.

© FOTO: JACKSON SIMMER

BETEKENISVOLLE ANDER

Vanuit deze opvatting kan ook het huwelijk van mijn ouders worden beschouwd. Mijn moeder probeerde haar onvrede te articuleren, maar werd in al haar pogingen belemmerd door haar betekenisvolle ander. Dat kan haar het gevoel gegeven hebben dat haar uniciteit er niet toe deed en dat haar sterke waarderingen niet resoneerden bij haar levenspartner. Op deze manier werden niet alleen haar woorden tenietgedaan, maar werden tevens voor haar belangrijke manieren om haar eigen leven in te richten, afgesloten.

Als onze sterke waarderingen niet resoneren in onze eigen omgeving, maar ze er intussen voor ons nog steeds toe doen, kun je vervreemden van die omgeving, van je huwelijk en in het ergste geval van jezelf. Helaas weet ik tot op de dag van vandaag niet wat mijn moeder met

de scheiding wilde uitdrukken. Mijn pogingen om haar waarheid te achterhalen werden niet gewaardeerd.

KERSTDINER

Hoewel mijn ouders ongelofelijk liefdevolle mensen zijn, werd hun authentieke zelf niet erkend als waardevol door de ander. Belangrijke filosofen als Hegel, Honneth en Taylor hameren op het belang van erkenning: ze vinden de strijd om erkenning belangrijker dan de strijd om zelfbehoud. Zelf kan ik ook enorm vervallen in dogmatisme, bijvoorbeeld door verhalen over de werkdruk van mijn vriendin weg te zetten als aanstellerij. Dat maakt het voor haar soms lastig om haar eigen sterke waarderingen over werk in mijn nabijheid te articuleren. Tegelijkertijd vind ik dat haar eigen noties van het goede leven er voor mij toe moeten doen. Mijn bewustwording van mijn valkuil heeft hopelijk geleid tot een verbetering van mijn houding. Tijdens het kerstdiner werd ons gevraagd waar wij het meest dankbaar voor waren. Daarop antwoordde mijn vriendin: “Dat ik bij hem mezelf kan zijn.”

Martijn Janssen

Martijn Janssen is docent aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) en de nieuwe studiecoördinator voor de afstudeerrichting Onderwijs. Daarnaast geeft hij les in filosofie en mediawijsheid aan het voortgezet onderwijs te Apeldoorn.

Huis van Levende Boeken

Datum: t/m 31 maart (10.00 - 17.00 uur)
Locatie: Embassy of the Free Mind, Amsterdam

Agenda

De bibliotheek van de hermetische filosofie is de bibliotheekcollectie van de Embassy of the Free Mind. De collectie omvat ruim 28.000 boeken, waaronder ca. 2.300 oude boeken en 300 handschriften uit de 15e, 16e, 17e en 18e eeuw. Zeldzame, vaak prachtig geïllustreerde werken. In de tentoonstelling 'Huis van Levende Boeken - de Bibliotheca Philosophica Hermetica' zie je een dwarsdoorsnede uit deze collectie. Hermetische filosofie en verwante stromingen, zoals alchemie, kabbala, mystiek, christelijke theosofie, rozenkruisers, astrologie, magie en het vrije denken in het algemeen komen aan bod. In al deze stromingen kun je de belangrijke principes van de hermetische filosofie terugvinden.

'Zo boven, zo beneden' is een van de belangrijkste principes in de hermetische filosofie, genoemd naar de Egyptische wijsgeer Hermes Trismegistus. Het wil zeggen dat de kosmos, de mens en de natuur op zowel spiritueel als materieel niveau in alles met elkaar verbonden zijn: de kosmos weerspiegelt in de mens, de mens weerspiegelt in de kosmos. Dat was in de 15e eeuw, toen deze filosofie werd herontdekt, een inspirerende gedachte, die mensen met andere ogen naar de wereld liet kijken - en naar zichzelf. Zorg voor de natuur, de gelijkwaardigheid van man en vrouw, van alle volkeren, religies en afkomsten, en onze moderne opvattingen over wat het betekent om mens te zijn, hebben hun oorsprong in deze filosofie.

Trakteer je ogen op prachtige oude boeken, ontdek de wijsheid en vrijheid van denken in al deze stromingen en prikkel je geest!

<https://www.museum.nl/nl/embassy-of-the-free-mind/tentoonstelling/huis-van-levende-boeken>

Brief aan Freud Datum: 22 en 23 maart 2023

De theatervoorstelling 'Weiblicher Akt 12: Brief aan Freud' gaat over de vragen van vrouwen uit de 21ste eeuw aan Sigmund Freud, één van de meest invloedrijke psychologen van de hedendaagse geschiedenis. Zijn Freuds ideeën over het Oedipuscomplex, de doodsdrijf en vrouwen nog actueel, of zijn ze te veel gekleurd door de beroemde psychiater? De twee voorstellingen worden gespeeld op 22 en 23 maart, in Theater Kikker in Utrecht. Meer informatie en meer shows op hun website: www.theaterkikker.nl/

Patricia Piccinini - Kunsthal Rotterdam Datum: tot 4 juni 2023

In de beeldtentoonstelling van Patricia Piccinini (1965) staat 'metamorphosis' centraal. Net als in het gelijknamige boek van Franz Kafka, waarin een man verandert in een groot insect, zijn de subjecten van Piccini hybride figuren. De beelden roepen naast een *unheimlich* gevoel ook vragen op over het heden en de toekomst van het mens-zijn: is het ethisch om mensen te klonen? Wanneer is een mens geen mens meer? De voorstelling is te zien tot 4 juni in Kunsthal Rotterdam. Meer informatie en tickets op de website: <https://www.kunsthal.nl/nl/plan-je-bezoek/tentoonstellingen/patricia-piccinini/>

NIEUWS UIT DE HTF

MASTEROPLEIDING TOEGEPASTE FILOSOFIE

Na eerst 'het voornemen tot besluit' ontvangen te hebben, bereikte ons in januari het officiële besluit van de NVAO om, op grond van artikel 5.8, eerste lid, van de WHW, de nieuwe master-opleiding Toegepaste Filosofie van de HTF accreditatie te verlenen. "De NVAO beoordeelt de kwaliteit van de opleiding als positief," is in het besluit te lezen. De master bestaat uit een tweejarige opleiding van 30 EC per jaar. Het gaat om een duale opleiding. Afgestudeerden ontvangen de graad 'Master of Arts' (MA). Het wachten is nu op de volgende stap in dit ietwat bureaucratische proces: toekenning van het CROHO-nummer en opname in de administratie van DUO.

HTF-CURSUS BURGERSCHAPSONDERWIJS

De planning van de cursus 'Burgerschapsonderwijs: van visie tot vakinhoud' in de eerste maanden van 2023 bleek ietwat te optimistisch. Bovendien bereikte ons de uitnodiging om samen te werken met het Expertisecentrum Burgerschap, dat in opdracht van OCW een Leergang Burgerschap ontwikkelt voor het mbo. Om deze samenwerking goed op te zetten en de HTF-cursus beter voor te bereiden, is deze uitgesteld naar het begin van volgend cursusjaar (september 2023). De HTF is de eerste en vooralsnog enige hogeschool die een onderwijsbevoegdheid in het vak Burgerschap mag verstrekken. Filosofische kennis en vaardigheden zijn in de visie van de HTF onlosmakelijk verbonden met burgerschapsonderwijs en vanuit die visie zal de cursus dan ook worden vormgegeven. Het nieuwe boek van Joep Dohmen, *Iemand zijn. Filosofie voor de persoonlijke vorming*, zal in ieder geval een belangrijke rol spelen in de cursus.

SAMENWERKING MET FILOSOFIE MAGAZINE

In januari spraken we met de redactie en uitgever van de Filosofie Magazine om de mogelijkheden van samenwerking te verkennen. Van de kant van Filosofie Magazine bestond er met name belangstelling voor de vele manieren waarop we binnen de HTF toegepaste filosofie bedrijven. Vanuit de HTF zijn we vooral geïnteresseerd in het grote netwerk van Filosofie Magazine. Het voornemen is om het najaarssymposium van de HTF (november 2023) samen met Filosofie Magazine te organiseren.

VOORJAARSSYMPIOSIUM

Tweemaal per jaar organiseert de HTF een symposium: in mei en november. De symposia hebben een toegepast-filosofisch thema en worden door de HTF gebruikt om het beroep van Toegepast Filosoof verder te ontwikkelen. Het volgende symposium staat eind mei 2023 gepland (de precieze datum wordt via de website van de HTF bekendgemaakt). Het thema is 'extremisme van links en rechts'. Sprekers zijn: Dirk Verhofstadt en Floris van den Berg. Verhofstadt zal zijn *Dagboek 1933. Het gevaar van extreemrechts* bespreken en Van den Berg zijn onlangs verschenen boek *Het spook van woke*. Een toegepast filosoof zal laten zien dat juist filosofen in staat zijn de huidige polarisatie in de maatschappij door middel van redelijke argumentatie te overstijgen.

HTF DENKHUIS

We zijn bezig met de verdere ontwikkeling en uitbouw van het HTF Denkhuis. Er wordt momenteel gewerkt aan een flyer met de missie, visie en een opsomming van ons aanbod. Een volgende stap zal de ontwikkeling van een website zijn. De periodieke docentenberaden, waaruit het HTF Denkhuis is voortgekomen, blijven voortgang vinden. De meest concrete uitkomsten van ieder beraad krijgen een vaste plaats in Phronèsis, in de rubriek: Technè, methoden en technieken uit de Toegepaste Filosofie.

Onder technè verstanden de oude Grieken ‘de kennis die nodig is voor effectieve actie’. In deze rubriek besteden we systematisch aandacht aan toegepast-filosofische methoden en technieken, die in het HTF-Expertisecentrum aan de orde zijn geweest. Kenmerkend voor deze technieken is dat ze in een professionele context toegepast en geoefend kunnen worden.

Abstract en concreet

Door: Jos Kessels

Filosofen hebben de neiging abstract en conceptueel te denken. Dat kan gevaarlijk zijn: je raakt makkelijk ‘losgezongen’ van de ervaring. Leonard Nelson, de grote vernieuwer van de socratische methode uit het begin van de 20e eeuw, geeft er in zijn boek *De socratische methode* een treffend voorbeeld van. Hij vertelt hoe een aantal filosofen op een avond bijeen komt en discussieert over de vraag of er iets constant blijft in dingen die veranderen. Het gaat hier om het zogenaamde ‘substantie-begrip’. De filosofen belanden al gauw in een uitzichtloze strijd, waarin de sceptici de overhand krijgen: nee, zoiets constants bestaat er niet.

Nelson vervolgt dan:

“Maar wanneer aan het eind van de discussie zo’n scepticus zijn jas, die hij bij aankomst naast de deur heeft opgehangen, daar niet meer terugvindt, zal hij bezwaarlijk in het verlies van zijn jas berusten vanwege het loutere feit dat dit vervelende verlies zijn filosofische twijfel aan de constantheid der substantie bevestigt. Net als ieder ander die iets zoekt wat hij verloren heeft, veronderstelt hij, in zijn oordeel dat hem tot zoeken aanzet, de algemene waarheid dat een ding niet tot niets kan worden, en hij past daarbij de metafysische stelling van de constantheid der substantie toe, zonder zich van de tegenspraak met zijn doctrine bewust te zijn.”

Met andere woorden: wat de filosoof volhoudt in het gesprek, is in strijd met zijn gewone ervaring en gedrag. Hij denkt niet na in termen van ervaring, maar verliest zich in abstracte redeneringen, die losstaan van wat hij werkelijk doet of beleeft. Daardoor lopen zijn denken en zijn ervaring mijlenver uiteen. Dat geldt overigens voor veel mensen, niet alleen voor filosofen. Hun denken is vaak in het geheel niet aangesloten op hun feitelijk handelen of ervaring.

GEWONE, ALLEDAAGSE ERVARINGEN

Socrates doet in zijn gesprekken precies het omgekeerde: hij leidt zijn gesprekspartners nooit direct in de richting van abstracte kwesties. Elke poging onmiddellijk daarnaar door te stoten, blokkeert hij door het advies zich eerst eens duidelijk uit te spreken over het doen en laten van wevers, hoefsmeden

en vrachtrijders. Dat wil zeggen: hij begint met simpele, voor iedereen begrijpelijke voorbeelden. De kunst van het filosoferen mag dan een abstracte, conceptuele kunst zijn, de eerste stap erin kan niemand ongestraft overslaan. Er moet de abstractie iets ter beschikking staan waarvan geabstraheerd kan worden. Dat zijn de gewone, alledaagse ervaringen. Het gaat erom vanuit onze oordelen over die concrete ervaringen terug te denken naar de vooronderstellingen die we hanteren. Pas dan komt er een denken tot stand dat niet mijlenver is verwijderd van de dagelijkse realiteit.

Neem het begrip ‘vrijheid’. Meestal geven filosofen alleen conceptuele analyses van dit begrip. Ze onderscheiden positieve en negatieve vrijheid, echte en onechte, individuele en collectieve. Of ze zetten vrijheid tegenover determinisme. Maar dat

© FOTO: JEREMY BECK

blijven vaak abstracte, conceptuele denk-oefeningen. Socrates wordt daar nijdig van. In de *Protagoras* verbiedt hij het, want: “Jij en ik moeten onderzocht worden!” En steeds haalt hij er simpele ervaringsvoorbeelden bij: van de schoenlapper, de timmerman, de smid. Socrates adviseert: “Kijk nu eerst eens naar wat X (het te onderzoeken begrip) in het concrete handelen van gewone mensen betekent.”

DUISTERE KENNIS

Als je dat doet, als je een concrete ervaring van vrijheid onder de loep neemt, wordt het gesprek heel anders. Bijvoorbeeld: “Ik had een schrijversblok toen ik een scriptie moest schrijven. Op een avond rookte ik wiet en warempel, het schrijven ging toen vanzelf.” Of: “Ik had een tijdlang twee relaties tegelijk en beschouwde dat als een teken van vrijheid. Tot het misging, met beide partners.” *Now we*

are talking! Zulke ervaringen staan niet voor niets in iemands geheugen gegrift. Ze hebben kennelijk op een indringende manier met vrijheid te maken. Alleen is nog niet helder hoe precies. Het zijn die intuïties van vrijheid en onvrijheid die we moeten onderzoeken. Het is wat Nelson onze ‘duistere kennis’ noemt: het is evident kennis, het gaat om ‘handelingsleidende cognities’, alleen staan ze je (nog) niet helder voor ogen. Onze intuïtie van waarheid gaat volgens Nelson vooraf aan de articulatie ervan, laat staan de legitimatie.

Begin je te praten over een persoonlijke ervaring en wat een kernbegrip daarin betekent voor jou, dan wordt het onderzoek persoonlijker, preciezer, diepgaander. Dat is de kunst van de toegepast filosoof: specifieke intuïties expliciet maken, de stilzwijgende vooronderstellingen van ervaring opsporen en die toetsen aan bewuste kennis.

OEFENING

[Onderstaande oefening deed HTF-docent Jos Kessels tijdens een bijeenkomst van het HTF-Expertisecentrum van 31 april jl. met zijn collega's van de HTF. Het Expertisecentrum komt vijfmaal per jaar bijeen en heeft als doel toegepast-filosofische methoden en technieken met elkaar te delen en door te ontwikkelen.]

- Neem een filosofisch thema als uitgangspunt: vrijheid, rechtvaardigheid, waarheid, wat dan ook.
- Zoek een concreet, zelf ervaren voorbeeld waarin dit thema speelde. Let wel: in een socratisch gesprek moet je het voorbeeld geheel, in detail, willen en kunnen vertellen.
- Beschrijf vervolgens in één zin het moment waarop het thema acuut werd. Die zin begint met: "Toen..." of "Ik..." (zie bovenstaande voorbeelden).
- Formuleer vervolgens de vraag die in dit voorbeeld voor jou centraal staat. Wat is vrijheid? Wat is schijnvrijheid? Hoe vind je vrijheid? Zijn er verschillende soorten vrijheid? Welke opvatting van vrijheid stuurt je gedrag? Hoe weet je of dat de juiste opvatting is?

Kies de vraag met de meeste lading.

- Formuleer een eerste antwoord op je vraag.
- Vraag anderen zich te verplaatsen in jouw voorbeeld. Zouden zij hetzelfde antwoord geven? Waarom? Op grond van welke argumentatie? Wissel uit.
- Bedenk dat een puur conceptueel antwoord, zonder persoonlijke affectieve lading, nooit een ankerpunt voor iemands denken kan zijn.

Filosofie op straat

Filosofie is overal. Deze rubriek bevat voorbeelden van filosofie in het dagelijks leven.

Kom je zelf een goed voorbeeld van 'filosofie op straat' tegen? Stuur het aan de redactie en wij plaatsen het hier (phronesis@hogeschoolvoortoegepaste filosofie.nl).

